

**Махмудова Мухлиса Қодиржон қизи –
ТДИУ таянч докторанти**

Аннотация: Мақолада банк рискларини бошқариш юзасидан АҚШ, Буюк Британия ва Россия Федерацияси мамлакатларининг тажрибалари тадқиқ этилган. Уларнинг ўзига хос жиҳатлари, жумладан, комплекс баҳолаш, рейтинг баҳолаш каби жиҳатлари ўрганилган ва мамлакатимизда қўллаш юзасидан амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: риск, молиявий таваккалчилик, банк рисклари, рискларнинг шакллари.

Аннотация: В статье рассматривается опыт США, Великобритании и Российской Федерации в управлении банковскими рисками. Изучены их специфические аспекты, в том числе комплексная оценка, рейтинговая оценка и разработаны практические рекомендации по их применению в нашей стране.

Ключевые слова: риск, финансовый риск, банковские риски, формы рисков.

Abstract: The article examines the experience of the United States, the United Kingdom and the Russian Federation in banking risk management. Their specific aspects, including complex assessment, rating assessment, have been studied and practical recommendations for their application in our country have been developed.

Keywords: risk, financial risk, banking risks, forms of risks.

Кириш. Бугунги кунда республикамиз иқтисодиётининг барқарор ривожланиши авваламбор, унда амалга ошириладиган ислохотлар натижалари билан чамбарчас боғлиқ. Банк тизимидаги ислохотларни янада чуқурлаштириш, иқтисодий соҳадаги устувор вазифаларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Республикамиз банк фаолияти, тижорат банклари ривожланиши, уларнинг эркинлашуви жуда мураккаб муҳитда, яъни иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий рақобат муҳитида шаклланмоқда. Бугунги кунда банк фаолиятини эркинлаштириш шароитида банклараро рақобатнинг кучайиши ва унинг такомиллашуви заруриятга айланиб бормоқда.

Айни вақтда бир қатор объектив ва субъектив омиллар таъсирида вазият шундай шаклланиши мумкинки, бунда қўрилган барча чора-тадбирларга қарамадан, фақат кредитни ундириш стратегиясини ишлаб чиқиш мумкин эмас. Кредитларни бериш шартларини турлича эканлиги ва муаммоли ссудаларнинг юзага келишидаги шароитларнинг бир хилда эмаслиги ҳар бир муаммоли ссудага индивидуал ёндашувини талаб қилади, аммо шунга қарамадан муаммоли кредитларни ундириш юзасидан умумий тизим ишлаб чиқилиши лозим. Шуниси характерлики, кредитни ундириш стратегиясини мижоз аҳволини олдиндан таҳлил қилмасдан туриб, аниқлаш мумкин эмас.

Жаҳон иқтисодиётининг ўзаро алоқаларининг чуқурлашуви натижасида молиявий муносабатларнинг сезувчанлигини ва уларга бўлган таъсир этувчи омилларнинг сонини ортишига олиб келмоқда. Бу эса ўз навбатида, молиявий рисклар, жумладан банк рискларини олдиндан аниқлаш, баҳолаш ва уларни бар-тараф этиш юзасидан чора-тадбирларни амалга

ошириш муҳим ҳисобланади. Бу борада, ҳар бир мамлакат ўзининг макроиқтисодий ҳолати ва имкониятларидан келиб чиқиб рискларни бар-тараф этишга қаратилган чораларни тадбиқ этади.

Адабиётлар таҳлили. Мамлакат банк тизими жаҳон иқтисодиётига интеграция бўлиши жараёнида ҳам ўзига хос рисклар юзага келади. Шу боисдан, халқаро тажрибасини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Бу борада, Ю.Кибардина банкларни халқаро майдонда қўшиб ёки сотиб олиниши жараёнида вужудга келадиган банк рискларини тизимлаштиришга ҳаракат қилган. Хусусан, банк холдингларини тузишнинг афзалликлари рақобатбардошликни ошириш ва моиявий барқарорликни таъминлашда муҳим эканлигини асослаб берган. Шунингдек, ушбу жараёнларда учта риск мавжудлигини қайд этиб ўтади, улар: акционерлик капитали; банк ресурслари; ташқи омиллар билан боғлиқ бўлган рисклар тарзида гуруҳланади [1, р. 6].

Е.Егоркин олиб борган тадқиқотларга кўра, кредит ташкилотларининг молиявий барқарорлигини баҳолаш моделлари қуйидаги турларга ажратилиб кўрсатилади [2, С. -143-147]:

1. Коэффициент таҳлили – BAKIS Германия ва Bank Monitoring Screens (BMS) АҚШда фойдаланилади. Мазкур усул банкларнинг фаолиятида мавжуд молиявий кўрсаткичларни белгиланган меъёр ёки бошқа банкларнинг ўртачасидан оғишини аниқлаш орқали амалга оширилади.

2. Баҳолашнинг рейтинг тизими инсайдерлик ва масофавий шаклларда назора органлари томонидан амалга оширилиб банкларнинг ишончилиги ва барқарорлигига баҳо

беради. Инсайдерлик усули АҚШ, Украина, Қозоғистон, Чехия, Словакия, Полша ва Болтиқ бўйи мамлакатларида, масофавий усулдан эса Италия, Франция ва Аргентина фойдаланади.

3. Комплекс усул турли индексларга асосланган ҳолда ва эксперт баҳолаш орқали амалга оширилади. Б.Британия ва Нидерландияда фойдаланилади.

4. Статистик модел банкротликни башоратлаш ва кутилаётган зарарларни аниқлаш учун ишлатилади. Бу кўпроқ SEER Rating, SCOR, SEER Risk Rank Bank Calculator (АҚШ) ва SAABA (Франция) каби моделлар билан ўз аксини топади.

5. Макропруденциал таҳлиллар орқали амалга оширилувчи максимал зарарни ҳисоблаш, портфелнинг сезувчанлиги ва сценарийлик асосида стресс-тестдан ўтказиш билан амага оширилади. Жумладан, CAMELS (АҚШ), Fitch, Standard & Poor's Moody's Investors Service каби методлар шулар сирасига киради.

Фикримизча, банк рискларини баҳолашда маълум бир методнинг мутлоқ устунлигини мавжуд деб қараш тўлиқ ўзини оқламайди. Сабаби, биз кўриб ўтган рискни баҳолаш методлари молиявий фаолиятнинг турли жиҳатларини тизимлаштириш ва баҳолашга қаратилган хусусиятни ўзида акс эттиради. Шу нуқати назардан, мамлакатимизда макроиқтисодий мувозанатни таъминлаш учун макропруденциял ва мажмуавий усулларни қўллаш имкониятларини тадқиқ этиш муҳим ҳисобланади.

Илғор тажрибалар таҳлили. Жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида банк фаолияти рискни таҳлил қилиш ва уларни тартибга солиш юзасидан турли ваколатли органлар фаолият олиб боради. Масалан, АҚШда тижорат банклари молиявий ҳолати назорат қилиб борилади. Шунингдек, АҚШ банклари стресс-тест тизимдан ўтишлари назорат органлари томонидан 2009 йилдан буён амалга оширилиб келинмоқда. Додда-Френк қонунига кўра мазкур синов тизим банк рискларини олдини олиш ва бартараф этишнинг самарали усули сифатида фойдаланилмоқда. Бу борада, тадқиқотчи И.Курбанов ўзининг илмий мақоласида АҚШ банклари Федерал захира тизимига ўз капиталлари тўғрисида йиллик режаларини тақдим этадилар ва уларда қуйидагилар ўз аксини топади [3, б.б. 52-56].:

- кутилаётган ёки стресс шароитдаги тижорат банки операцияси ҳажми, мураккаблик даражаси, риск тури кабиларни инобатга олган ҳолда прогноз даври учун капитални шакллантириш ва ундан фойдаланиш юзасидан кутилаётган йўналишларини баҳолашни;

- капитал етарлигини баҳолаш ҳар бир элементи бўйича тушунтиришни;

- капитали бошқариш сиёсатини;

- банк ликвидлиги ёки капитал етарлиги даражасига таъсир этувчи тижорат банклари бизнес-режасига таъсир этиш эҳтимоллиги тўғрисида маълумотларни бериш назарда тутилади.

АҚШда банк рискларини назорат қилишда федерал ва штат даражасида фаолият олиб боровчи биттадан муассаса мавжуд. Пул муомаласини назорат қилиш хизмати (федерал сиқёсда) ва штат ҳукуматлари ҳузуридаги банк фаолияти бўйича ваколатли бўлимлари шулар жумласидандир. Уларнинг фунекицалари қуйидагилардан иборат ҳисобланади:

- меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш;

- банк раҳбарияти билан маслаҳатлашувлар ва инспекцион текширувлар ўтказиш;

- банк маълумотларини таҳлил этиш;

- банкларни ликвидация қилиш жараёнида банкларни молиявий соғломлаштириш тадбирларини амалга ошириш;

- истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоя қилиш;

- холдинглар капитали структурасини бошқариш ва тартибга солиш;

- АҚШда фаолият олиб боровчи хорижий банкларни назорат қилиш ва бошқариш.

АҚШда банк фаолияти рискни аниқлаш ва уни баҳолашда бевосита молиявий фаолиятнинг турли хусусиятлари инобатга олинган. Шу билан бирга, истеъмолчилар ҳуқуқини ҳам ҳимоя қилишни назарда тутди. Бундан ташқари, молиявий қийинчилик шароитида банкларга кўмак беришни ҳам назарда тутилиши рискни олдини олишда давлат бош ишлорчи бўлишини белгиланганлигини ўзида акс эттиради.

АҚШда молиявий рискларни аниқлаш ва баҳолашда учта методологиядан кенг фойдаланилади. Улар сирасига, CAMELS, SCOR (Statistical CAMELS Offsite Rating) ва SEER (System for Estimating Examination Rating) тизимлари киради.

CAMELS баҳолаш тизими банкларнинг молиявий кўрсаткичларини таҳлил этишга қаратилган бўлиб, уларнинг сифат жиҳатдан тадқиқ этишга имкон яратади. Ушбу тизим АҚШларида Федерал захира тизими томонидан 1978 йилда жорий этилган. Дастлаб мазкур тизим “S”рискка сезувчанлик категорияси қўшилмаган ҳолда амалда бўлган. 1997 йилга келиб мазкур категория ҳам баҳолаш мезонлари таркибига киритилди.

Бу борада, тадқиқотчи Н.Карабаев ўзининг илмий мақоласида қуйидаги фикрларни келтириб ўтади [4, № 5] :

CAMELS рейтинг тизимида банкларнинг ликвидлиги қуйидаги кўрсаткичлар орқали аниқланади:

- депозитларнинг барқарорлиги. депозитларнинг барқарорлигини аниқлаш учун барқарор депозитлар суммаси жами депозитлар суммасига тақсимланади ва олинган натижа 100 фоизга кўпайтирилади. ушбу кўрсаткичнинг меъёрий даражаси 75 фоизга тенг.

- активларнинг пул маблағларига айланиш даражаси. ушбу кўрсаткич ҳисоблаш учун ликвидли активлар брутто активлар суммасига бўлинади ва олинган натижа 100 фоизга кўпайтирилади.

- тижорат банки учун ташқи манбалардан фойдаланиш имкони даражаси. мазкур кўрсаткични ҳисоблаш учун бошқа банклардан олинган кредитлар банк томонидан жалб қилинган ресурсларнинг жами суммасига бўлинади ва олинган натижа 100 фоизга кўпайтирилади.

- банкнинг ликвидлилик бўйича ички сиёсатида белгиланган меъёрий даражаларга эришишнинг таъминланганлиги.

- банк активлари ва пасивларини бошқариш бўйича стратегиясининг самарадорлик даражаси. Ушбу самарадорлик даражаси ссудалар ва депозитлар ўртасидаги ҳамда бошқа банклардан олинган кредитлар ва жалб этилган маблағлар ўртасидаги нисбатнинг динамикасини таҳлил қилиш орқали баҳоланади.

Шунингдек, Н.Карабаев “Ғарб иқтисодчи олимларининг фикрига кўра, CAMELS тизими рискни аниқлаш концепциясига асосланади ва рискни баҳолаш жараёнида “юқоридан пастга” ёндашувни қўллайди. Бунда банк кенгаши ва бошқарув аъзолари ўз банкларида риск даражасини мустақил равишда аниқлашлари ва бошқаришлари кўзда тутилади. Улар банкни бошқариш мобайнида банк тамойилларига мувофиқ риск даражаси устидан назорат олиб боришга жавобгардирлар”, деб таъкидлаб ўтади.

CAMELS баҳолаш тизими 1 дан 5 гача бўлган балл асосида баҳоланади. Агар банк 1 ёки 2 балга эга бўлса, унинг рисклилиги даражаси паст ҳисобланиб, ишончли банк сифатида қараш мумкин, деган хулосага асос бўлади. 3 балга эга бўлган банк айрим муаммолар борлигини англатиб, ушбу аниқланган вақтда бар-тараф этилмаса тўловга қобиллик муаммоларини келтириб чиқаради. 4 ёки 5 балл олган банк эса, жиддий мураккабликларга эга бўлиб, молиявий соғломлаштириш чораларни кўришни тақозо этади.

Умуман олганда, мазкур баҳолаш тизими орқали капитал ва активларни баҳолашга қуйидагича эътибор қаратилади. Хусусан, банк

капитали муҳим элементларидан эканлиги ва уни баҳолашда активлар сифати билан боғлиқ эканлиги таъкидлаб ўтилади.

K1 = Банк асосий капитали / Рискка тортилган активлар.

Банк капитали ва активлари ўртасидаги нисбатни ўзида акс эттириб, активлар ҳисобидан йўқотишлар капитал ҳисобидан қопланиши назарда тутилади. Рискка тортилган активларни аниқлаштириш орқали молиявий ҳолатга аниқроқ баҳо бериш мумкин бўлади. Ушбу кўрсаткич 4 фоиздан камайган ҳолда капитал етарли эмас, деб топилади.

K2 = Банк умумий капитали / Рискка тортилган активлар.

Мазкур кўрсаткич 8 фоиздан юқори бўлиши ижобий ҳисобланади.

K3 = Банк асосий капитал / Банк активи.

Банк капитали ва активлари ўртасидаги нисбатни ўзида акс эттириб, активлар ҳисобидан йўқотишлар капитал ҳисобидан қопланиши назарда тутилади. Жами активлар рискка тортилган деб олинади ва молиявий ҳолатга аниқроқ баҳо бериш мумкин бўлади. Ушбу кўрсаткич 15 фоиздан ортган ҳолда капитал етарли, деб топилади.

K4.1 = Иммобилизация умумий ҳажми / Банк активи.

Иммобилизация умумий ҳажмига қуйидагилар киради:

- моддий активлардан эскиришни айириш;

- белгиланган манбалардан ортиқча ҳажмда капитал қўйилмаларни молиялаштириш;

- шакллантирилган захиралардан ортиқча муддати ўтган кредитлар;

Ушбу ҳолатнинг иқтисодий моҳияти капитални бино, муддати ўтган активлардан айирилишини англатади. Иммобилизацияланган маблағ капитал ҳажмини ортиради, натижада қўйилмалар ва мажбуриятлар бўйича кафолат функциясини бажаришига зарурият қолмайди.

K4.2 = (Асосий капитал – Иммобилизация умумий ҳажми) / Асосий капитал.

Мазкур тенглик иммобилизация қилинмаган капиталнинг умумий ҳажмини кўрсатади.

K5 = Банк капитали / Банк депозити.

Банк ўз капитали орқали омонатчиларнинг кафолати функциясини бажарётганлигини кўрсатади.

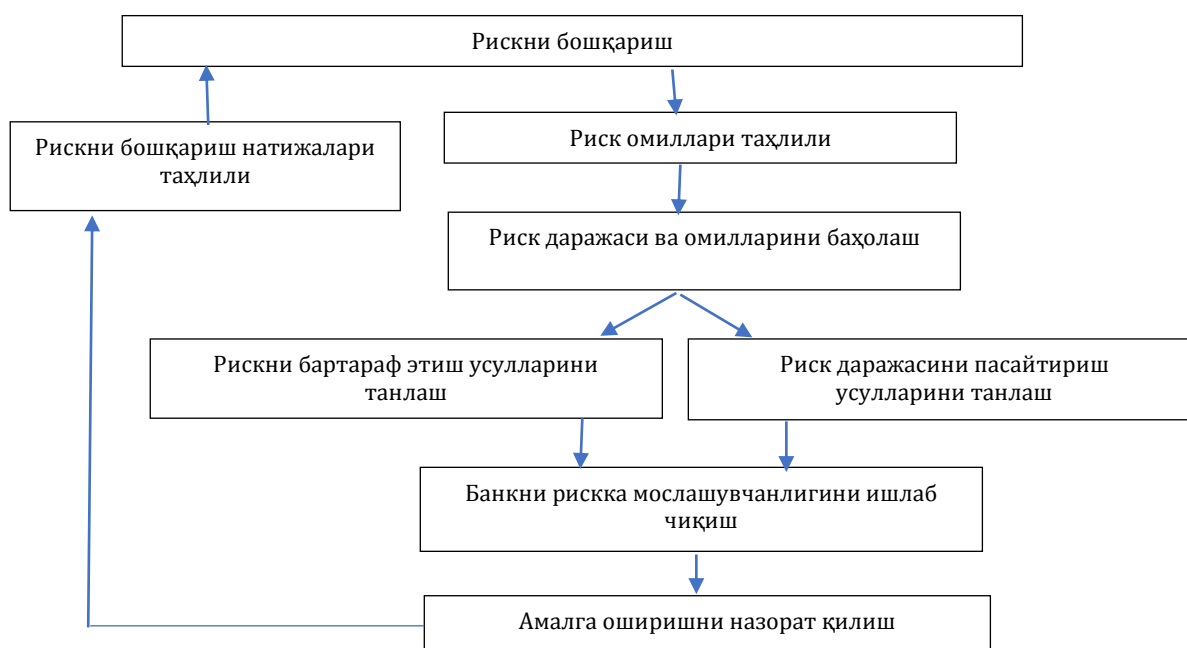
K6 = (Банк капитали + Банк захираси – «Сифатсиз активлар») / Банк активлари.

Мазкур коэффициентни аниқлаштиришда уни гуруҳларга ажратган ҳолда диверсификация қилинади:

- ликвид активлар;
- кам ликвид активлар (кредитни қайтаришда камида бир маротаба асосий қарз ёки фойзлар бўйича камчиликларга йўл қўйилганлиги);
- шубҳали активлар (кредит муддатини бир маротаба узайтирилганлиги);
- ишончсиз активлар (кредитнинг асосий қарзини/фойзини вақтида тўламаслик, ёки муддатини узайтириш).
- ишончсиз, шубҳали, кам ликвидли активлар «сифатсиз» активлар ҳисобланади.

Бизнингча, рискларни олдини олиш ва уларни бартараф этишда рискни баҳолаш, уни назорат қилиш методи ва амалга ошириш йўли муҳим роль ўйнай экан. Шу боисдан, Британия тажрибасида маълум бўлган ўзига хос бўлган жиҳатларни Ўзбекистонда қўллаш ижобий натижасини беради. Масалан, банк томонидан мижозларни жалб этишдаги тенденцияларни янада такомиллаштириш орқали жалб этиладиган маблағларнинг ҳажмини оширишга имкон топиш мумкин.

Россия тажрибаси сифатида биз юқорида келтирилган ўрганишларимизни давом эттириб А.Давыденконинг банк ички рискини аниқлаш ва уни бартараф этишни келтириб, уни Ўзбекистонда қўллашни тавсия этамиз [5.с 25].

1-расм. Банк ички рискларини бошқариш тизими

Ушбу тизим кредит олувчининг тўлов қобилиятини баҳолашга асосланган бўлиб, 9 та молиявий кўрсаткичларни баҳолашга асосланган ҳолда амалга оширилган

Хулоса. Олиб борилган тадқиқотлар асосида Россия тажрибасини мамлакатимизда банк рискини аниқлаш ва баҳолашга қаратилган методларни амалга оширишда қуйидагиларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ, ҳисобланади.

- капиталнинг етарлилигини активларнинг сифати билан боғлаш.
- банкда бошқарувнинг профессионалик даражасини белгилловчи кўрсаткичларни ишлаб чиқиш;
- ҳар бир сўмнинг сарфланиши ортидан унинг даромад олиб келиши миқёсини мезонлаштириш;

– тўловсизлик муаммосини бўлмаслигига эриши;

– рискларни олдиндан аниқлашга қаратилган чораларни доимий амалга ошириб бориш;

– рискни юз бериши мумкинлигини иноватга олувчи ва уни баҳолашга имкон берадиган мезонлаштирилган тизимни жорий этиш.

– рискларни баҳолашда рейтинг тизмига асосланган методларни қўллашни жорий этиш;

– рискни келтириб чиқарувчи омилларни тизимлаштириш;

– рискни пасайтирувчи механизмлар ва унга банкнинг молиявий иммунитетини шакллантириш методи жорий этиш;

– рискларни баҳолашда экспресс-баҳолаш тизими асосида рисклилиқ даражасини гуруҳлаштириш мақсадга мувофиқ.

Умуман олганда, банк рискларини аниқлаш ва уларни бошқариш самарадорлигини оширишга қаратилган усулларни тизимли равишда

қўллаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, банк рискларини олдини олишда молиявий иммунитет омилини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади, деб ўйлаймиз.

Манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Кибардина Ю.С. Международная деятельность российских банков в условиях трансформации мировой банковской системы: автореферат ... к.э.н. – М.: Институте региональных экономических исследований, 2013. – 21 с.
2. Егоркин Е.А. Зарубежные методические подходы, применяемые для оценки финансовой устойчивости региональной банковской системы // Региональной проблемы преобразования экономики. – М.: 2014. - №11. С. -143-147. www.rpre.ru
3. Курбанов И. Стресс-тестирование как современный метод управления рисками в коммерческих банках: опыт США // Бозор, пул ва кредит. – Т., 2015. - №7. – Б. 52-56.
4. Карабаев Н.А. Тижорат банклари фаолиятини *catels* рейтинг тизими асосида баҳолаш амалиёти ва уни такомиллаштириш // “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. № 5, октябрь, 2017 йил
5. Давыденко А.К. Совершенствование системы управления внутренними рисками коммерческого банка: автореферат ... к.э.н. – Москва. Российской академии предпринимательства, 2011. – 25 с.
6. Charles Collier, Sean Forbush, Daniel A. Nuxoll, and John O’Keefe The SCOR System of Off-Site Monitoring Its Objectives, Functioning, and Performance. FDIC Banking Review, 2003, volume 15, No. 3. p. 6.
7. Вишневицкий А.А. современные тенденции развития структурообразующих институтов банковского права: сравнительно-правовое исследование: автореферат ... д.ю.н. – Москва. Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики, 2014. – 43 с.
8. Бозоров Р.Х. Тижорат банки молиявий барқарорлик кўрсаткичларини таҳлил этиш амалиёти // Молия ва банк иши электрон илмий журнали. – Т.: БМА, 2019 сентябр-октябрь. – 5-сон. – Б.4-10.
9. Раҳматов Х.У. Тижорат банклари активларини макро ва микро тақсимоти инструментларини қўллашнинг асосий жиҳатлари // Молия ва банк иши электрон илмий журнали. – Т.: БМА, 2019 сентябр-октябрь. – 5-сон. – Б.36-41.
10. Кайгородцев А.А. Повышение уровня монетизации Российской экономики как фактор экономического роста // Научное обозрение. Экономические науки. – 2019. – № 3. – С. 11-14; URL: <https://science-ecopomy.ru/ru/article/view?id=1010> (дата обращения: 29.04.2020).
11. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари

ПУЛ-КРЕДИТ СИЁСАТИНИ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ЖИҲАТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

**Исаков Жанабай Яқипбаевич -
ТДИУ профессори, и.ф.д.
Исаков Илхомжон Жанабай ўғли -
ТМИ талабаси**

Аннотация. Ушбу мақолада дунёнинг турли мамлакатларида амалга оширилаётган пул-кредит сиёсатининг назарий ва амалий жиҳатлари таҳлил қилинган ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятлари аниқланган.

Таянч сўзлар: депозит сиёсати, инфляция, ломбард ставкаси, миллий валюта, очик бозор сиёсати, пуллар тақлифи, пулларга бўлган талаб, ҳисоб ставкаси, қайта молиялаш.

Аннотация. В данной статье анализированы теоретические и практические аспекты денежно-кредитной политики, проводимые в различных странах мира и выявлены их особенности.

Ключ слова: депозитный политика, инфляция, ломбардный ставка, национальный валюта, открытый рынок политики, предложение деньги, спрос о денгах, расчётный ставка, рефинансирование.

Annotation. This article analyzes the theoretical and practical aspects of monetary policy carried out in different countries of the world and identifies their features.

Key words: deposit policy, inflation, lombard rate, national currency, open market policy, money supply, demand for money, settlement rate, refinancing.

Тараққий этган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш натижалари кўрсатадики, пул-кредит сиёсатини такомиллаштириш мамлакатда баҳолаш барқарорлигига эришиш, мамлакат банк тизимининг ликвидлигини таъ-

минлаш ва миллий валютанинг алмашув курслари барқарорлигига эришиш имконини беради. Бу эса, ўз навбатида, мамлакат иқтисодийнинг барқарор ўсишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.